

Változó liturgiák az Örök Isten szolgálatában

PÉTER ISTVÁN

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző
és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár (RO)
istvan.peter@ubbcluj.ro

„Mindenek ékesen és jó renddel legyenek.” (1Kor 14,40)

A meglepetések hétköznapi eseménynek számítanak életünkben. Mégis vannak olyan meglepő események, történetek, amelyek több figyelmet érdemelnek és kérnek, mint amennyit a meglepődés pillanatnyi átélése hordozna. A mai történelemértelmezési térben minden bizonnyal meglepő eseménynek számíthat az, hogy 1863. március 9-én Bukarestben lebontottak egy magyar református templomot.¹ Igen. Lebontották. Azt a fatemplomot, amely 1815 óta létezett, de szűkössé és korhadttá vált. Lebontották, hogy helyette új templomépítésbe kezdjenek az akkori Bukarestben élő, számukban folyamatosan gyarapodó reformátusok. Ez az esemény akkoriban is hírértékkel bírt. Olyannyira, hogy nemcsak a református gyülekezet számára vált mérföldkövé a gyülekezeti élet eseményei között, hanem a kor fővárosi vezető személyiségei, de az ország jeles személyiségei számára is jelentős eseményként szolgált.

A történet azért érdekes és izgalmas, mert az nemcsak egy új templom építésének a története, hanem liturgikatörténeti szempontból is fontos adatokat közvetít.

1 Koós Ferenc, *Életem és emlékeim 1828-1890*, II., Alexi, Brassó, 1890, 82.

Mit keresnek reformátusok a 19. századi Bukarestben?

A mai román történetírás jobbára olyan események narratíváját tartja fontosnak, amelyben a politikai/etnikai viszonyok elemzése folyamatos történelmi konfliktusokat feltételez a magyar-román együttélés/szomszédság kapcsolati rendszerében. Ez azonban nem mindig volt ennyire hangsúlyos: voltak történelmi idők, amikor nemcsak Erdély, hanem az egész magyar nemzetterületről érkező magyarok kerestek megélhetést, menedéket, rejtékhelyet a „Regátban”,² ahol sajátos történelmet írtak, de munkájuk, szorgalmuk, szaktudásuk rendjén elismerést vívtak ki maguk és közösségeik, vezető személyeik számára.

A Kárpátok peremvidékén élő székelyek és magyarok folyamatos kapcsolatokat áptak a Kárpátokon túli, keleti és déli területeken lakókkal, akikkel nemcsak gazdasági, de esetenként családi kapcsolatokat is szőttek. Amúgy a mindenkori nagypolitika, a különböző gazdasági, politikai, történelmi események szüntelenül gondoskodtak arról, hogy a Kárpátok két oldalán élő népcsoportok folyamatos kapcsolatban legyenek/maradjanak egymással, és szükség esetén a határ túlsó oldalán keressék mindazt, amire szükség lenne: boldogulást, megélhetést, nyugalmat, szerelmet. Sokan közülük hivatalos iratok birtokában lépték át a határt, míg mások a hegyek ismert ösvényein, minden hivatalos irat nélkül adtak-vettek, mentek-jöttek, vagy csak mentek. A „mezsgyéken” élő magyarok és románok a mindennapi életben gond nélkül tanulták meg egymás nyelvének alapszavait, amelyek segítségével a határ bármely oldalán boldogulni lehetett.

2 A Regát („regat”) a román ókirályság. Előzménye Moldva és Havasalföld (Olténia és Munténia) egyesülése 1859-ben Alexandru Ioan Cuza fejedelemsége idején. Kezdetben, 1859-ig a terület a „Duna-fejedelemségek” megnevezést viselte, 1862-től Románia néven ismerjük. A Hohenzollern királyi családot 1866-ban hívták meg az ország vezetésére. I. Károly előbb fejedelem lett, majd 1877-ben, a függetlenség elnyerése után királlyá koronázzák. Ettől kezdve említik „Regát” néven Romániát az erdélyi magyarok.

A székelyföldi törpebirtok nem biztosított megfelelő életmódot az általában túlnépesedő családoknak, így az utódok közül többen is arra kényszerültek, hogy valahol megélhetést keressenek, mesterséget tanuljanak. A mai gyakorlat szerint a boldogságot keresők nyugat felé indulnak. A 18–19. századi székely fiatalnak még Kolozsvár is nagyobb távolságra feküdt, mint a moldvai vagy havasalföldi részekben fekvő bojári birtokok vagy kialakuló, fejlődésnek induló városkák, esetleg nagyobb városok, amelyek folyamatos munkaerőhiánnyal küzdöttek.

Az 1848–49-es szabadságharcban való részvétel sok székely számára az üldözöttséget is jelentette: a megtorlásra felbuzdult osztrák császárság irányában nem volt ajánlatos megélhetést keresni. Ezért is maradt többnyire egyetlen lehetőségként a kelet- és az óromániai fejedelemségek. Többnyire szezonmunkára indultak: tavasztól ősziig, szántástól aratásig, szüretig, azzal az eltökélt szándékkal, hogy a megszerzett pénzzel hazatérnek, saját földet, igaállatot, munkaeszközt vásárolva itthon keresik majd a jövőendőbeli boldogulást.

A vándorlást választó magyarok száma az idők folyamán folyamatosan változott, de ritkán csökkent: a népes székelység a századok folyamán többször is „kinőtte” az életterét, így a megnövekedett népesség mentén keletkező „népfelesleg”³ folyamatosan új utánpótlást biztosított a befogadó célország számára. A kitelepedettek népmozgalmi veszteségét erősítette azok száma, akik időközben az új környezetben töltött hosszabb idő, sajátos kulturális, vallási, nyelvi háttér hiánya miatt folyamatosan beolvadtak, vallást, nemzeti hovatartozást cseréltek...

A 19. századot bizonyos tekintetben mérföldkönek tekinthetjük a Kárpátokon túli vidékekre települt magyarok vonatkozásában: számbelileg elég sokan lettek már ahhoz, hogy közösségekbe szerveződjenek, közöttük kialakult egy tehetősebb, vagyonosabb réteg, akinek megerősödött az igénye a szervezett egyházi, közösségi, kulturális élet iránt, így a nagyobb és fontosabb központokban, városokban fejlődésnek indult a közösségi élet megszerveződése.

3 VENCZEL József, A székely népfölösleg, *Hitel* 1 (1942) 18–32 (30).

Fontos epizód a fejedelemségek történetében, amikor a török birodalom gyengülése, az orosz cárság erősödése és a nyugati hatalmak terjeszkedési politikája következtében Cuza fejedelem kormányzása alatt 1859-ben létrejön Moldva és Havasalföld egyesülése. Lucian Boia történész erre az időszakra datálja a modern Románia kialakulásának kezdetét,⁴ amikor a fejedelemségekben is megjelenik a nyugati kultúrához való felzárkózás igénye, miután évszázadokon keresztül politikai és gazdasági téren egyaránt a török birodalomhoz kötődtek. A felvilágosult nagybojári arisztokrácia, de ugyanebben az időben a magyar értelmiség is Párizs irányába orientálódik. Később innen is adódik Bukarest beceneve: „a kis Párizs”. Ezért is hívják meg királynak a Hohenzollern családot. Az új uralkodó, Károly személyében olyan konzervatív vezetője lesz az országnak, akinek célja a töröktől való függetlenedés, a gazdasági fejlődés és a belső konszolidáció. Ezért is nyit főleg a Habsburg és német birodalommal való együttműködés irányába, de ezzel a többi nyugati civilizáció és hatalom felé is megnyílik az út.

Erőteljes minőségi változások jellemzik úgy a gazdasági, mint a politikai életet ebben az időszakban: a Cuza fejedelemségét is, utána a királyság létrejöttével kialakult országét is. Elkezdődik a modern román állam kiépítése: új alapokra épül a jogalkotás, kiépül a pénzügyi és bankrendszer, szállítás, utazás, ipari termelés, a mezőgazdasági munka új koncepció szerint szerveződik stb. A termelékenységi és gazdasági élet fejlődésének köszönhetően a bérezések rendjén is minőségi javulás észlelhető: így a szakképzett, jó mesterséggel, munkabírással, szorgalommal rendelkező magyar munkások nemcsak a létminimum küszöbén élésért dolgoznak, hanem megtakarítást, felhalmozást is eszközölhetnek és kulturális, hitbéli életükre is jobban figyelhetnek. Ez a törekvés nem mindig szárnyalhat töretlen lendülettel: esetenként a keleti ortodoxia és a törökök által megjelentett muszlim vallás hitvilágával kerül kapcsolatba és konfliktusba idegensége, mássága következtében. Emellett az ébredező román nacionalizmus sem kedvez minden efféle törekvésnek, mert a saját szabadságeszméje mellett homogén, egynyelvű állameszmét ápolgat.

4 Lásd Lucian BOIA, *Istorie și mit în conștiința românească*, Humanitas, București, 1997.

Az is napi jelenség, hogy a magyar vállalkozók, kereskedők inkább németnek vallják magukat, mintsem a bojároknál szolgáló magyar cselédekkel, kocsisokkal egyenrangúnak tekintsék és ennek megfelelően kezeljék őket. Makkai azt is megemlíti, hogy a 19. század végén azzal fenyegették meg azokat a gyári munkásokat, akik nem voltak hajlandók a nevüket elrománosítani és felvenni a román állampolgárságot (ez automatikusan jelentette a más állampolgárság elvesztését), hogy elbocsájtják a munkahelyről őket.⁵

Templom az idegen földön

A hazájuktól messze kerülő székelyek számára a hitélet az egyik legfontosabb fogódzó a mindennapok megpróbáltatásai, kihívásai, gondjai közepette. A személyes imádság fontos eleme ennek, de legfontosabb színtere a mindenkori templom marad. Ezért is igyekeztek többnyire mindenhol, ahová az élet kihívásai sodorták őket, közösségbe szerveződve templomot és iskolát építeni, működtetni.

A „bukaresti evangélium szerint reformált egyház” 1815. május 14-én tartotta első istentiszteletét. Sükei Imre református lelkész volt az egyházközség megszervezője, aki az istentiszteleteket abban a templomban tartotta, amelyet korábban a szász lutheránusokkal közösen használt a magyar közösség alkalmanként.⁶ A kivándoroltak magas számát jelzi az a tény, hogy a gyülekezethez csakhamar olyan sokan csatlakoztak, hogy nem fértek a templomban. Emiatt anyagi háttérű konfliktus kezdődött a szász lutheránusok és a magyar reformátusok között, mert míg korábban a kisszámú gyülekezetnek ingyen adták használatba a templomot, úgy a megnövekedett gyülekezettől már jelentős bérleti díjat, évi 400 lejt kértek. A gyülekezet önerőből 100 lejt tudott felajánlani, de az ajánlatot a szászok nem fogadták el, és a templomból kitiltották a református közösséget.⁷ Emiatt arra kényszerültek, hogy más megoldást keressenek.

5 MAKKAI László, *Magyar-román közös múlt*, Teleki Intézet, Budapest 1948, 231.

6 KOÓS, *Életem*, II., 78.

7 KOÓS, *Életem*, II., 79.

A legeszszerűbb megoldás a saját templom építése volt, így el is határozták egy önálló templom építését. Sükei Imre lelkész 1815-ben és 1817-ben Erdélyben, 1820-ban Magyarországon gyűjtött a templomépítésre, és annyi pénz gyűlt össze, hogy 1821–22-ben elkezdték a fatemplom építését. A bukaresti angol konzul jelentős adományának köszönhetően a templom és torony felépült, harangja és orgonája is a helyére került. A későbbi adományoknak köszönhetően 1600 császári arany tartaléka is lett az egyházközségnek, amelynek kamataiból biztosítani tudták a lelkész és tanító fizetését. Ennek ellenére a tanítók fizetésére nagyon csekély összeget szántak, amiből nehezen lehetett megélni. Emiatt a fiatal tanítók rövid időn belül váltogatták egymást.⁸

A templom külső és belső berendezése igyekezett igazodni a környezeti elvárásokhoz: a torony csúcsán és a templomhajó tetőzetén kereszt volt, magas oltár, feszületek és gyertyák az oltár körül, hogy a protestáns vallást szinte egyáltalán nem ismerő ortodoxok kereszttyén közösség templomaként tekintsenek rá, és ne pogányokként kezeljék őket. A temetőkert a templom körül volt, de szűknek bizonyult, és sok esetben alig néhány év után kénytelenek voltak a gazdátlan sírokból kiásni a holtakat, hogy az újaknak helyet biztosítsanak.⁹

A templomépítéshez az akkori fanarióta fejedelemhez, Alexandru Suțuhoz fordultak engedélyért, akinek az uralkodása alatt szabadon gyakorolhatták hitüket, zavartalanul tarthatták meg az istentiszteleteiket és ünnepeiket. Koós feljegyzése szerint azonban a fejedelem nem válaszolt a megkeresésre (1821 elején meghalt). Az osztrák Ágencián¹⁰ keresztül szóbeli értesítés érkezett „ágens Fleischackel von Hackenau” tolmácsolásában: „Építsenek a reformátusok bátran

8 *Az elbűjosott magyarok Oláhországban*. Utazása után írta ÜRMÖSY Sándor, Kolozsvárt, Az ev. ref. főiskola könyv- és nyomó intézetében, Tilsch és Fia, 1844, 56.

9 ÜRMÖSY, *Az elbűjosott magyarok*, 60, de Koós is ugyanerre panaszkodik, amikor átveszi bukaresti parókiáját: *Életem*, II., 8.

10 Az Osztrák Császárság Konzuli Hivatalaként működő intézmény, amely a román területeken élő Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó állampolgárság nélküli személyek ügyeit lett volna hivatott intézni, de a szabadságharc leverése után többnyire csak az idemenekültek felkutatásával foglalkozott.

templomot, nem találnak semmi akadályra, mert az én országomban tolerantia van.”¹¹

Sükei Imre 1815–1848 között, tehát 33 évig volt Bukarest papja, a templom mellett ő építette a parochiális épületeket, sőt később a templom mellé fából haranglábat is. Ott halt meg, oda temették a templom mellé feleségével együtt.

Bukarest második lelkésze Péterfi Albert volt, aki 1840-ig Nagye nyeden volt tanár. Tevékenyen részt vett az 1848-as szabadságharcban, így ennek leverése után menekülnie kellett: előbb 1848-ban Enyedről Brassóba, majd 1849-ben Ploiești-re menekült, onnan Bukarestbe ment, s ott 1849. május 24-én elfoglalta az üresedésben lévő református papi állást. 1850 márciusában meg is halt, 49 éves korában. Az ügy kuriózuma, hogy nem kapott semmiféle hivatalos kinevezést vagy megerősítést a szolgálatra, sőt az Erdélyi Református Főkonzisztóriumnak tudomása sem volt arról, hogy ott szolgál.¹² Azért az is beszédes, hogy az egyházi vezetők közül két évig senki sem kérdezte meg a bukarestieket, hogy van-e papjuk...

Bukarest harmadik papja, Dimény József is tragikus sorsú, menekült ember volt: Alvincen a román lázadók rágyújtották a parókiát, alig tudott családjával elmenekülni. Felesége ebbe rokkant és halt bele. A fia eltűnt a szabadságharcban. Három lánya közül egyet Bukarestben temetett el: elsőnek abba a temetőbe, amelynek a területét ő szerezte meg a bukaresti városi tanácstól magyar temetőnek. Ráadásul őt magát 1852-ben hazarendelték Erdélybe azzal a váddal, hogy menekülteket bújtatott, le is tartóztatták és Gyulafehérváron bebörtönözték. Ott halt meg 1854-ben.¹³

Őt követte 1855-ben a szintén szabadságharcos menekült Koós Ferenc. Koós szembesült azzal, hogy a régi templomban nem is férnek, a faszerkezet is nagyon elkorhadt, így eljutott az új templom építésének gondolatához. Ezért bontottak le Bukarestben magyar református templomot. Hogy helyette újat építsenek.

11 Koós, *Életem*, II., 80.

12 Koós Ferenc, *Életem és emlékeim 1828–1890*, I., Alexi, Brassó, 1890, 381.

13 Koós, *Életem*, I., 383.

A liturgiák elszabadulása

Az Istent kereső embernek pontos útmutatásra, követhető és járható életpályára, segítő közösségre és világos, pontos intézményi belső kultúrára (egyházi törvényekre) van szüksége. Az elsőben a hitvallások, a másodikban az ige, a harmadikban a közösségben megélt, Istent kereső élet, míg az utóbbiban az egyházi Kánon lehet segítsége.

A mindenkori egyháznak örökös kérdése, hogy miként kerülhet közelebb Istenhez, és milyen utakon vezetheti vissza a kegyelmes Istenhez a mindenkor megtévedt embert. A helyes és pontos istentisztelet megéléséhez elengedhetetlen, hogy olyan módon keresse az Istennel való találkozás lehetőségét, amelyben ez maradéktalanul meg is valósulhat. Nóda Mózes, a kolozsvári római katolikus teológia tanára Romano Guardini egyik gondolatával indítja a liturgikáról írott könyvét: „A liturgia valójában nem is más, mint elimádkozott hitvallás”.¹⁴

Ezek szerint a mindenkori ember ezért keresi a különböző terекben azokat a megfelelő cselekvési lehetőségeket, amelyek rendjén személyes beszédben – imádságban – megvallhassa az Istenhez tartozás élő reményét és bizonyosságát, és ennek rendjén élő kapcsolatot alakíthasson ki Istennel, a Teremtő, Megváltó és Új életre elhívó Atyával.

A református egyházi szertartás(ok) hosszú fejlődési folyamat mentén alakultak (alakulnak). A liturgika történetét itt és most nem tekintjük átfogó célnak, csupán ízelítőt szeretnénk adni belőle és valamiféle támpontot, magyarázatot keresni arra nézve, ami a 19. századi, Kárpátokon kívüli magyar gyülekezetekben liturgiának nevezetett.

A reformáció kezdetekor az istentiszteleti szertartás változása nehézkes folyamatnak tűnt. Hiába valósult meg a hitvallások reformja, az istentiszteleti rend ehhez való alkalmazkodása, megváltoztatása sokkal nehezebb feladatnak tűnt. A reformáció századának végére a református istentiszteleti szertartásban még nem jelentek

14 NÓDA Mózes, *Liturgika*, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2005, 9.

meg azok a sajátos elemek, amelyek mentén valóban elkülönült volna a többi egyházétól és jelezte volna svájci sajátosságát.

Ez annak is betudható, hogy Luther tanai hamarabb kerültek be a köztudatba, így az általa átdolgozott istentiszteleti rendtartás is. Ő ugyanis nem vetette el teljesen a misét, hanem annak elemeit megreformálta: elhagyta az áldozati jellegét, helyett központi elemmé az anyanyelvű igehirdetést tette, és ebbe foglalta bele az úrvacsorázást mint az istentisztelet szerves részét. Nála a papi öltözet sem változott, sőt megtartotta az oltár és a kereszt használatát is.

Az újonnan megalakuló református egyházak is ezt a gyakorlatot követték, de igyekeztek mielőbb kihagyni mindazokat az elemeket, amelyek nem illeszkedtek a református hitvallásokhoz. Ennek ellenére a helvét típusú rendtartás csak későbbi időkben, a 17. században vált egyházunk szervesebb részévé.¹⁵

Az első magyar ágendát 1550-ben Heltai Gáspár Luther liturgiája alapján készítette el és adta ki, azzal a céllal, amit a címlapra rá is nyomtattatott, hogy „mindenek jó renddel legyenek”. Huszár Gál 1557-ben levélben azt kéri Bullingertől, hogy a helvét irányt követő gyülekezeteknek és lelkészeknek készítsenek és küldjenek megfelelő szellemiségű liturgiát, amit Bullinger meg is tett. Azt a liturgiát, amelyet küldött, Huszár Gál a hazai igényeknek megfelelően módosította és ki is adta, de nem talált kedvező fogadtatásra, csak pár gyülekezet vezette be.

1563-ban Melius Juhász Péter közölt bizonyos útmutatásokat az istentiszteleti új rendre tekintve,¹⁶ de ez valójában nem is tekinthető liturgiának, hanem inkább olyan leírásnak, amelyben az egyes elemek tartalmi kérdéseivel foglalkozik: nem határoz meg sorrendiséget az egyes liturgikai elemek között, mint ahogy azt sem jelöli meg, hogy az énekek milyen más elemek között kaphassanak helyet. Bőven ír az úrvacsoraszentség mikéntjéről, esketésről, keresztelezésről, de nem ad pontos leírást a temetések rendjéről.

Látnunk kell, hogy ebben a korszakban a teológusok figyelmét és energiáját folyamatosan a tanok tisztázása és védelmezése kötötte

15 Lásd KOLUMBÁN Vilmos József, *Melotaitól Backamadarasi Kis Gergelyig, Református Szemle* 95 (2002) 86–97 (86).

16 MELIUS JUHASZ Péter, *Válogatott praedicationok*, Debrecen, 1563, 375.

le a katolikus-lutheránus-református-antitrinitárius-anabaptista sokszögben, és nem az istentisztelet rendjének és elemeinek tisztázása. Azt is látjuk, hogy a liturgiához kapcsolódó ének- és imádságirodalom is fontossá válik, hiszen helyettesíteni kell azokat az énekeket, amelyek nem illeszkednek az új tanításhoz.¹⁷

Hiába volt minden reformátori egységtörekvés, zsinati döntés, a különböző vidékek gyülekezetei olyan istentiszteleti rendet követtek, amelyet a környezetükből ellesett elemek alapján maguknak az új tanítások mentén összeállítottak. Volt, ahol térdelve imádkoztak, volt, ahol állva, bizonyos ünnepeket megtartottak, másokat elvetettek, volt, ahol a templombelsőt átalakították az új tan szerint, máshol meghagyták az eredeti berendezést. Az átmeneti idő is hosszabbnak bizonyult a régi dolgok, szokások, istentiszteleti formák megváltoztatásához, mint azt korábban gondolták volna: megváltoztatni a korábbi vallásos élet szokásait esetenként kockázatosnak is tűnhetett: hátha olyasmit hagynak el, ami fontos az isteni tiszteletben?

Egységtörekvések és újabb sikertelenségek

A liturgiális sokszínűség nemcsak vallásgyakorlási szabadságot mutatott fel, de az egyházi rendezetlenség állapotát is. Ennek köszönhetően megjelent az egységes liturgia, az egyházi rend kialakításának igénye is. Az 1606-os marosvásárhelyi zsinaton Tasnádi Ruber Mihály püspök vezetésével megszületett az új egyházi kánon, amely már az egységes liturgia igényével lép fel, hogy elejét vegye az esetleges rossz szokásoknak, lelkészi fegyelmezetlenségnek és szabaddosságnak. Melotai Nyilas István dolgozta ki az új ágendát, de a zsinattól számítva bő tizenöt év kellett elteljen, amíg megszövegezte.¹⁸

17 KOLUMBÁN, Liturgia-egyesítési törekvések, 87.

18 „Eleitől fogva nagy kívánsággal óhajtották mind az Egyház szolgák körül némellyek, s mind a Külső Renden lévő Értelmes Emberek, hogy az Ekléssziában lenne mind egy a Keresgélésnek, ÚR Vatsorájának ki szolgál-tatásának, és az Házasulandóknak egyben adattatásoknak Módja. Mert valamennyi Gyülekezetbe bé megy, majd meg annyi formát látsz, a megjegyzem Szolgálatnak rendiben: annyira, hogy az Egyházi Emberrel együtt változik a Keresztelésnek és az ÚR Vatsorájának Módja is. Melly miatt nem

Az új ágendát sokan fogadták kitörő lelkesedéssel, mégsem vált elfogadottá és népszerűvé.¹⁹

1619-ban a küküllővári generális zsinat szorgalmazta az egységes agenda elkészítésének szükségességét: „Tetszett azért, hogy ez jelen való időhöz is állapothoz szabott bizonyos könyörgésnek formája íratassék, mellyel az egész országban levő Ekklesiák éljenek, míg az idő kívánja. Minden egyházi szolga azért magának megszerezni és azzal élni az ő Ekklesiájában, az Ekklesiának nehéz büntetése alatt elmulatni ne merészelje.”²⁰

1636-ban Samarjai János adott ki egy új liturgiát, amelyben minden irányban próbált megfelelni: helvét irányú elemeket hozott be, de katolikus és lutheránus tartalmakkal, formával. Nem is terjedt el valójában, hanem megmaradt kuriózumnak.²¹

1638-ban a nagyenyedi zsinat kötelezte a lelkészeket, hogy a Miatyánk és más imádságok alatt letérdepeljenek: „Imponáltatik minden helyeken, hogy a pásztorok templomban, cenakor, temetőben is, Miatyánk mondásakor, esketéskor, kereszteléskor és minden könyörgéskor, a katedrán kívül, letérdepeljenek.”²²

Az 1642-es nagyenyedi és az 1643-as marosvásárhelyi zsinatok végzéseiben puritán hatások fedezhetők fel, amikor arról

tsak a Keresztyén Közégnek, de még az Értelmes Embereknek is elméjük megtántorodik, és megháboríttatik. [...] De a mi szegény együgyű Atyánkfiái is, mikor az Egyházi Szolgálatra adják magokat, egyebektől keresgetik elő Móját e Szolgálatnak, és így valamennyi fő, annyi a Szolgálatnak Módjá holott nem szabad volna ilyen idvességes és méltóságos Szent Szolgálatnak rendiben, senkinek újabb Formát követni, mert egy az Evangélium, egy a Hit, egy a Közönséges Eklésia, egy a Kereszség s egy a Vég Vacsora; tehát a kiszolgáltatásnak Módjának is egynek kell lenni, hogy mindenek ékesen és jó renddel legyenek az Eklésiában.” Lásd MELOTAI NYILAS István: *Agenda, az az Anyaszentegyházbeli szolgálat szerint való tselekedet*, Gyulafehérvár, 1621, 2

19 A különböző liturgiák elemeinek sorrendiségét és összehasonlítását lásd KOLUMBÁN, *Liturgia-egyesítési törekvések*, 88–90.

20 ILLYÉS Géza, *Az erdélyi református zsinatok végzései*. (Kézirat.) Főkonzisztórium Levéltára. Kolozsvár, 30.

21 Lásd KATHONA Géza, Samarjai János gyakorlati theológiája, *Theológiai Szemle* 1940-ben kiadott pótfüzete.

22 BOD Péter, *Erdélyi református zsinatok végzései. 1606–1762*, Kolozsvár, 1999, 47.

rendelkeznek, hogy a hétköznapi istentisztelet alkalmával délelőtt az imádság után ótestamentumi, délután pedig újtestamentumi részt kell felolvasni minden magyarázat nélkül. Az éneklés rendjén is érezhető a puritánok hatása, amikor úgy rendelkeznek, hogy énekelhetők ugyan az új francia dallamú énekek is, de az Öreg Graduált el ne hagyják.

A 18. század elején a zsinati határozatokból érezhető az, hogy a lelkészek agendaújírást vezettek be a mindennapi istentiszteleti gyakorlatba. Ez abból állt, hogy elhagyták a kötelező imádságokat, és helyettük saját imádságaikat mondták el.

1781-ban a széki zsinaton az ágendával kapcsolatosan érdekes határozatot született: már 1770-ben Mária Terézia királyi rendeletben kötelezte a zsinatot az agenda szövegének módosítására, de a zsinat csak most foglalkozott vele. A császárnő azt rendelte el, hogy az esketési liturgia esküszövegéből hagyják el az alábbi szakaszt: „valamig tisztességében és tisztaságában megmarad”. Azért volt erre szükség, mert egy főúri házasság felbontását erre alapozva tehetette meg az udvar.²³

Ugyanakkor a türelmi rendelet (1781) megjelenése elhozta a magyar protestáns egyházaknak a szabad vallásgyakorlat lehetőségét, és ismét felerősítette azt a vágyat, hogy egységes liturgia szülessen meg. Az 1791-es budai zsinaton fogalmazódott meg ez először, majd 1811-ben a Tiszáninneri Egyházkerület közgyűlése fogalmazott eként: „Már nagy ideje annak, hogy a magok szent Vallásának tisztaságát és szép rendét szerető Magyar Reformátusok, szomorúan képtelenek azt tapasztalni, hogy ha szintén ők a magok hitbeli Tudományaikra nézve, a Helvétziai Vallástételt mindnyájan eggyaránt követték, és követik is, de mégis a vallásbeli külső Rendtartások tsaknem annyiféleképen gyakoroltatnak, a mennyi Gyülekezetek találtnak.”

De olyannyira nem történt előrelépés, hogy az egyházkerületekben sorra jelentek a meg a saját és sajátos ágendák (*Veszprémi Agenda*, 1805; *Dunáninneri Agenda*, Vác, 1806; *Tiszáninneri Liturgia*,

23 KOLUMBÁN, Liturgia-egyesítési törekvések, 92.

Onga, 1811; Fördös Lajos *Agendája*, Kecskemét, 1847; Révész Bálint, *Egyházzsziertartástani Beszédek*, 1853; *Erdélyi Agenda*, 1855.²⁴

A türelmi rendelet azt is eredményezte, hogy a magyarországi protestáns felekezetek is keresték az egységesülés lehetőségét annak következtében, hogy 1817-ben megfogalmazódott a porosz evangélikus-református unió gondolata. Három dologban tartották fontosnak az egyeztetést: az úrvacsora, a predestináció és a liturgia kérdésében. Megegyeztek abban, hogy a két egyház úrvacsoratanában alig vannak különbözőségek, a predestinációtan összehangolását úgy gondolták megoldani, hogy a predestinációt Isten mindent tudásával lehet helyettesíteni. A liturgia ügyét egy közös agenda kiadásában gondolták megoldani. De ez a vállalkozás sem valósult meg.²⁵

Mi zajlik a Regátban és Bukarestben?

A regáti részbe áttelepedett, a különböző településeken szétszóródott magyarok vallási élete sok esetben teljes nélkülözések közepette zajlott: nemcsak papjuk nem volt, de templomuk, temetőjük, liturgiájuk, néha még saját vallásuk sem. A 19. század egyik erdélyi utazó lelkésze, Ürmösy Sándor, miközben átutazott Havasalföld jelentős vidékein, a következő állapotokat rögzíti: „Kis Kimpiánfalván”²⁶ egy özvegy gyermektelen nő arról panaszkodik, hogy a magyarokat az ortodox egyház nem tekinti keresztyéneknek, és nem temetik el, vagy csak óriási pénzösszeg ellenében, de nem a köztemetőbe, hanem csak a falu határába.²⁷

Nagy Kimpián²⁸ városában a leggazdagabb román kereskedő felesége nagyajtai származású székely nő volt, aki azzal a feltétellel lett a felesége, hogy megőrizheti vallását, nyelvét. Az otthoni unitárius esketési szertartás után átköltöztek Havasalföldre, de itt már arra

24 FEKETE Károly, A református liturgikák története a 19–20. században, *Református Szemle* 96.6 (2003) 593–617 (592).

25 FEKETE, A református liturgikák, 594.

26 Poiana Câmpina településsel azonosítható.

27 ÜRMÖSY, *Az elbűjdosott magyarok*, 19.

28 A mai Câmpina városa lehet.

kényszerült, hogy áttérjen ortodoxnak. A településen közel kétszáz barcasági lutheránus magyar élt, akiknek nem volt lelkészük, így még alkalmi istentiszteletet sem tartott senki. A harangszó nélküli temetéseiken a szertartást egy laikus parasztember tartotta, aki a román egyháztól kölcsönzött énekelte liturgiát tanulta el, és azt énekelte menet közben. Nyitott koporsóval, gyertyás menetben vonulva kísérték ki a halottat a falu határában messze lévő temetőbe, és a tort is ott tartották. Ugyanez a személy végezte az alkalmi keresztelési szertartásokat is a lutheránusok körében. A katolikusokhoz néha jött Bukarestből pap, ha nem, akkor a keresztelési szertartásokat a román papokkal végeztették el. Ez viszont azt jelentette, hogy később ahhoz a gyülekezethez kapcsolódtak.²⁹

Ploiești-en azzal szembesült, hogy a közel háromszáz magyarnak – akiknek többsége református és lutheránus volt, de volt néhány katolikus és unitárius család is – Barabás József, a város „gyógyásza” volt a „liturgusa”, aki szükség esetén laikusként elvégezte a keresztelési és esketési szertartásokat. Épp szemtanúja lehetett, amint az osztrák adóhivatal egyik képviselője tört román nyelven súlyos sértések közepette próbálta rákényszeríteni a magyar közösség összes tagját, hogy mindannyian a katolikus egyházhoz csatlakozzanak, miközben azt ígérte, hogy ebben a közösségben mindenki megőrizheti a saját felekezeti sajátosságát: „Auz maj unguru? Haljátok e magyarok? néktek soha törvényes papotok nem volt, hanem úgy éltetek ebben az országban mint valamelly vadállatok – úgy temetkeztetek mint meg annyi kutyák, azért mind pokolra mentek, kik meghaltak közületek, nem lévén a’ki az ő bűneikért immádkozzon? – gyermekeitek keresztelekten haltak meg, kik most mind pokolban vannak eddig tehát mind csak az ördögöknek éltetek és csak nevetés tárgyai voltatok a’ többi idegen nemzetek előtt látjátok?”³⁰

Koós Ferenc 1855-ben, szolgálata kezdetén szembesült azzal a ténnyel, hogy Bukarestben majdnem minden másképp van, mint az ott honi gyülekezetekben. A többségi türelmetlenség megkívánta, hogy az ideköltöző jövevények mindenben, akár vallási szertartásaikban, azok liturgiális elemeiben is igazodjanak a többséghez, semmiképpen

29 ÜRMÖSY, *Az elbújdosott magyarok*, 24.

30 ÜRMÖSY, *Az elbújdosott magyarok*, 34.

se zavarják meg annak rendjét. Pedig úgy a politikus, mint az egyházi előljárók folyton a toleranciát hangoztatták. Emiatt az első húsvétkor már arra kényszerült, hogy a szolgálatot végző elődök szokása szerint óhitű ortodox többséggel egy időben tartsa az ünnepet, nehogy „nem-keresztyén” bélyeget aggassanak rájuk, ugyanis a protestantizmus léte, fogalma szinte teljesen ismeretlen Európa itteni vidékein. Amúgy a többi felekezet – katolikus, lutheránus – is kénytelen a többséggel együtt ünnepelni, hogy elkerülje a megbélyegzést.³¹

A temetések rendjén Koós arról is beszámolt, hogy a román temetéseknek sajátos szertartása volt, és a magyarok is ezt vették át. A gazdag halottakat födetlen koporsóban körbehordozták a városban, és menet közben folyamatosan csatlakoztak a menethez azok a papok, akiknek a parókiája előtt elhaladt a menet, de sok esetben olyanok is, akik csak az utcán sétáltak. Esetenként akár 100 pap is összegyűlhetett egy-egy temetési menetnél. Minél többen voltak, annál többfelé oszlott a temetési tiszteletdíj. Emiatt néha komoly konfliktusok alakultak ki azok között, akik a halottas háztól kísérték az elhunyt koporsóját, és azok között, akik menet közben csatlakoztak.³²

A katolikus, református, evangélikus, unitárius egyház papjai között ez nem vált szokássá: mindenki maga temette a halottjait. Azonban a szertartás hossza, a benne foglalt liturgiális elemek gazdagsága a stóla mértékétől függött. Egy cigány család gyermekének temetésekor történtek rendjén tesz erről említést Koós:

Történt, hogy meghalt egyiknek egy 12 éves kedves purdjéja – párája. Hozzám jött és lefizette a harmad osztályú temetési díjat, ami akkor összesen 16 huszas volt, mely a pap, kántor, sírásó és az egyház között oszlott meg. Az én illetékem 5 huszas lehetett [...]. A fizetett díjért csak egy halotti imát, egy Miatyánkot és rövid áldást tartoztam mondani s ezt meg is tettem. Ekkor intettem, hogy indulhatunk a temető felé, de a halotti gyülekezet nem akarta ezt érteni, meg sem mozdult helyéből. Most már hangosan szóltam, hogy indulhatunk. Erre a gyülekezet valamit mormogott, mit én nem értettem meg.

31 Koós, *Életem*, II., 7.

32 Koós, *Életem*, II., 113.

Másodszor is hangosan mondtam, hogy indulhatunk. Erre aztán előmbe jött a keserves apa s hangosan így szólt: „Tiszteletes uram, hát csak ennyit? hát a búcsúztató elmarad?” „El, édes atyámfia, mert nem első s még nem is második, hanem harmadik osztályú temetési díjt fizetett.”³³

A legfontosabb eseményt valójában mégis az új templom alapkövének letétele és a hozzá kapcsolódó ünnepi szertartás jelentette. Ennek az eseménynek sajátos istentiszteleti keretet és liturgiát rögzített Bukarest lelkésze, Koós Ferenc. Beszámolójában az alábbiak rendje szerint zajlott az ünnepi istentisztelet rendje.³⁴ Seres Lajos algondnokkal közösen előzetesen felkérték báró Eder Károly osztrák főkonzult, hogy hívja meg a fejedelem, Alexandru Ioan Cuza feleségét az ünnepségre. Ezenkívül magyar, román, német és angol nyelvű nyomtatott meghívókat küldtek a város előkelőségeinek, minisztereknek, valamint a különböző országok konzuljainak. Érdeemes megjegyezni, hogy a fejedelemasszony, Elena Cuza buzgó vallásos asszony volt, miközben a fejedelem 1863-ban államosította az egyházi, kolostori földbirtokok jelentős részét, főleg azokat, amelyek adminisztratív szempontból a görög Athosz szigeti szerzetesi közösséghez, így közvetve a görög adminisztráció fennhatósága alá tartoztak.

A fejedelemasszony örömmel fogadta a meghívást. Vele együtt megjelent Florescu generális, a rendőrfőnök, Radu Rosetti, a kultusz- és hadügyminiszter, Kenn holland és Magazinovich szerb konzul, valamint a porosz ügynökség képviselője. Mindez hatalmas diplomáciai elismerést jelentett ebben az időben a magyar reformátusság romániai jelenlétének, tevékenységének.

Az ünnepséget megelőző nap harangzúgással jelezték a főváros lakóinak, hogy a református közösség ünnepségre készül, majd másnap reggel 10-kor ismét harangoztak. A feljegyzés szerint sok más felekezethez tartozó személy is ellátogatott az ünnepségre, ami mindenképpen jelentős eseménynek számított még egy főváros életében is. Nemcsak a telek körüli utcákat – amelyek nem mellesleg Luther és Kálvin nevéről voltak elnevezve – töltötte meg a kíváncsi

³³ Koós, *Életem*, II., 145.

³⁴ Koós, *Életem*, II., 84–89.

és ünneplő tömeg, hanem a szomszédos utcákat is, sőt a környező házak tetejére is felkapaszkodtak egyesek.

Kétszázadnyi ünneplőbe öltöztetett fegyveres gyalogságot vezényeltek ki a hivatalosságok, akik egyrészt a fejedelemszony látoztatásának biztonságát szavatolták, ugyanakkor az esemény díszét is növelték. Az eseményre a katonazenekart is kivezényelték.

A négylovas hintón érkező fejedelemszonyt az osztrák főkonzul fogadta és vezette be a helyszínre, amelyhez az út 800 fenyőfa által képezett sorfalak között vezetett el, és a földre drága szőnyegeket terítettek.

A fejedelemszonyt román nyelven üdvözölte Koós Ferenc: „Fenséges Asszony! Fogadja egyházunk nevében mély és alázatos köszönetemet azon magas kegyéért, hogy ev. ref. magyar templomunk alapkövének letétele ünnepélyére megjelenni kegyeskedett; azon határtalan türelem- és pártfogásért, melyben egyházunk 50 év óta itt, fogadott hazánkban részesülni szerencsés volt. Nincs egyebünk szegény bujdosóknak, mint buzgón kérni a Mindenhatót, hogy adjon Fenségednek és szeretett férjének hosszú, boldog életet és uralkodást!”³⁵

Az udvarra elhelyezett úrasztalától tartotta a liturgiát Koós. Az istentisztelet énekléssel kezdődött, amelyet a gyülekezet kántortanítója, Kiss József erre az alkalomra írt, és a gyülekezet ifjúságának kórusa adta elő. Az ének szövege az Erdélyi Énekes könyv XXXIV. dicséretének dallamára íródott, amelynek kezdő sora: „Mindenható leborulva tisztelettel előtted...”.

Könyörgés következett az istentiszteleti rendben, majd Koós saját feljegyzése szerint a locus megjelölése nélkül az alábbi alapigéről magyarul prédikált: „Keressétek a ti Uratokat teljes lelketek és szívetek szerint és az ő szentséges hajlékát építsétek meg”.³⁶

A prédikációt a német ajkú szomszédos lutheránus gyülekezet leánynövendékeinek kóruséneke követte, majd Neumeister Rudolf evangélikus mondott német nyelven beszédet a jó szomszédok és testvérek közötti egyetértés hasznáról és németül imádkozott a

35 Koós, *Életem*, II., 85–86.

36 A megjelölt bibliai rész legnagyobb valószínűséggel az 1Krn 22,19-ből származik.

templomépítés sikeréért. Ezt követően a gyülekezet német nyelven mondta el a Miatyánkot Brusz Márton evangélikus segédlelkész vezetésével. A következőkben dr. Borosnyói János, az egyházközség főgondnoka az úrasztalán levő építési emléklapot Koós Ferenc kezébe adva felkérte, hogy mint az egyházközség lelkészi elnöke, lelkésztársai kíséretében helyezze el az alapkövet és nemzeti nyelven áldja is meg.

Koós Ferenc felolvasta az emléklap szövegét, majd a kijelölt templomalapba Enderle építész kíséretében vonultak le, aki „Moldva-Oláhország” címerrel díszített párnán vitt ezüstkalapácsot, míg báró Eder a saját családi címereivel díszített ezüstkanalat vitt, majd dr. Borosnyai főgondnok az emléklapot. A négy lelkész – Koós, Neumeister, Kleinheim és Brusz – sorra megáldotta az alapkövet, majd a főgondnok és Lukács Farkas német nyelven felkérték Eder főkonzult és Elene Cuza fejedelemasszonyt az alapkövetételre.³⁷ A fejedelemasszony a báró vezetésével ment le az alapba; ott Seres Lajos algondnok egy kőműves kötényt, Enderle építész az ezüstkanalat és kalapácsot, majd az első téglát is átadta neki, és így az uralkodó neje elhelyezte az első téglát. Ezt áldás követte, majd a báró és a jelen levő főurak, hivatalnokok és vezetők is sorra elhelyeztek egy-egy téglát. Ezalatt a katonazenekar folyamatosan dicséreteket játszott.

Az osztrák főkonzul, Eder báró maga köszönte meg a fejedelemasszonynak a személyes jelenlét által tett tiszteletet, amire Elen asszony így válaszolt a feljegyzés szerint: „Boldognak érzem magamat, hogy a református egyház által Isten dicsőségére építendő templom alapjába én tehetem le az első követ. Mély megindulással látom mindegyre szaporodni Románia földjén azon intézetek számát, melyek a szenvedőknek vigasztalást és segédelmet nyújthatnak.”³⁸ Ezt követően távozott a rendezvényről. Az ünnepségre visszaemlékezve Koós hálás szívvel a következőket jegyzi fel:

37 „Méltóságos báró Konzul úr! Mint ő Felsége I. Ferencz József ő császári és királyi védurunk e honban érdemdús képviselőjét fölkérem méltóságodat egyházunk megbízásából, hogy templomunk alapkövét letenni kegyeskedjék és az első kalapácsütés jogát a hon fenséges uralkodónéjának, Kuza Helénának átadni méltóztassék.” Koós, *Életem*, II., 87.

38 Koós, *Életem*, II., 87.

Ezen ünnepélyen nem volt semmi, a mi a legerősebb ref. lelkét is megbotránkoztatta volna. Gyertyák, feszület s több efélék merőben hiányoztak, csupán a szent biblia díszítette az Ur asztalát aranyos kötésben; a fehér atlasz párna, melyen az ezüst kanál, kalapács voltak elhelyezve. A sátort is csak a templom-terv 3 darabja ékesítette aranyozott rámaiban, szépen koszorúzva és ezen kívül egy magyar lobogó iskolás gyermekeink és egy fehér lobogó az evang. leánynövendékek kezeiben, s a hercegnő feje fölött régi oltárunk takarója Magyarhon czimerével díszítve. Ezzel csak azt akarám elmondani, miszerint tényleg be van bizonyítva, hogy román testvéreink nem követelnek egy hajszálnyit is olyant tőlünk, a mi reformált hitelveinkkel és meggyőződésünkkel összeütközésbe jőne s tehát hogy inkább atyáink s talán mi is ámitottuk magunkat, midőn templomunkban gyertyákat gyűjtöttünk s tornyunkra keresztet tűztünk. Most legalább bizton mondhatjuk, hogy Krisztus lelke oda érlelte az időket, ami után néhai Sükei naplójában 1821-ben oly szívszakadva sóhajtozott.³⁹

Ezt az ünnepi liturgiát nem kell keresni egyetlen korábbi zsinat által jóváhagyott ágendáskönyvben sem. Az sem valószínű, hogy ebben a formában valahol valaha megismételték volna.

Mindazáltal valószínű, hogy olyan istentiszteleti keretet biztosított, amelyben nemcsak egy templomépítés ritka alkalmát jelelték meg az e világi térben és időben, hanem amelyben az összegyűltek Istent keresték és találták meg, ugyanakkor az Úr is kedvesen tekintett mindazokra, akik azért gyűltek össze, hogy házat építsenek, amelyben Isten és ember egymásra találhat. A bukaresti magyar gyülekezet azóta is létezik, templomát ismételten újraépítette a történelmi események rendjén.

Ami a liturgiai egységet illeti, nos, valóban van, született egységes magyar református liturgia. De aki más egyházmegyébe/egyházkerületbe megy szolgálni, előtte ne csak azt kérdezze meg, hogy

39 Koós, *Életem*, II., 88–89.

mi a helybeli gyülekezetben használt liturgia menete, hanem azt is, hogy melyik énekeskönyvből énekel a gyülekezet. A prédikációt, imádságot már maga is hozzáteheti.

Bibliográfia/Bibliography

- BOD Péter, *Erdélyi református zsinatok végzései. 1606–1762*, Kolozsvár, 1999.
- BOIA, Lucian, *Istorie și mit în conștiința românească*, Humanitas, București, 1997.
- FEKETE Károly, A református liturgikák története a 19–20. században, *Református Szemle* 96.6 (2003) 593–617.
- ILLYÉS Géza, *Az erdélyi református zsinatok végzései* (kézirat), Főkonzisztórium Levéltára. Kolozsvár.
- KATHONA Géza, Samarjai János gyakorlati theológiája, *Theológiai Szemle* (1940), pótfüzet.
- KOLUMBÁN Vilmos József, Melotaitól Backamadarasi Kis Gergelyig, *Református Szemle* 95 (2002) 86–97.
- KOÓS Ferenc, *Életem és emlékeim 1828–1890*, I., Alexi, Brassó, 1890.
- MAKKAI László, *Magyar-román közös múlt*, Teleki Intézet, Budapest 1948.
- MELIUS JUHASZ Péter, *Válogatott praedicatiok*, Debrecen, 1563.
- MELOTAI NYILAS István: *Agenda, az az Anyaszentegyházbeli szolgálat szerint való tselekedet*, Gyulafehérvár, 1621.
- NÓDA Mózes, *Liturgika*, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2005.
- ÜRMÖSY Sándor, *Az elbujdosott magyarok Oláhországban*, Kolozsvárt, Az ev. ref. főiskola könyv- és nyomó intézetében, Tilsch és Fia Bizománya, 1844.
- VENCZEL József, A székely népölösleg, *Hitel* 1 (1942) 18–32.